

Od redakcji

31 lipca bieżącego roku zmarł Edward Potkowski – członek Rady Redakcyjnej „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, wieloletni kierownik Zakładu Wiedzy o Dawnej Książce, później Zakładu Wiedzy o Książce byłego Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, następnie Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego.

Zajmując się książką i pismem w średniowieczu E. Potkowski przywiązywał szczególną wagę do rejestracji i możliwie szczegółowego opisu rękopisów – powstałych w Polsce, spisanych przez Polaków za granicą, sporządzonych dla polskiego odbiorcy, bądź znajdujących się na terytorium Polski – zarówno przechowywanych w zbiorach polskich, jak i zagranicznych. Jak bowiem pisał na łamach „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” w 1985 r. dla badaczy historii książki i dziejów kultury wieków średnich, niezwykle ważne jest m.in. opracowanie „Idealnych katalogów średniowiecznych księgozbiorów polskich”:

Chodzi tutaj o zgrupowanie ocalałych do dziś – choć rozproszonych w różnych zbiorach – kodeksów według istniejących w średniowieczu polskim bibliotek instytucji i księgozbiorów prywatnych¹.

Dodał dalej, że należy również:

starannie gromadzić wszelkie informacje na [...] temat [zbiorów rękopisów polskich], w tym również wszystkie istniejące – a rozproszone w różnego typu pracach – opisy kodeksów średniowiecznych dziś zaginionych².

Uważał, że są to najpilniejsze do wykonania prace z zakresu polskiej kodykologii, mające charakter podstawowy, „będące punktem wyjścia dalszych badań”³ nad kulturą książki w polskim średniowieczu, tj. nad jej wytwórcami, użytkownikami i innymi osobami, które brały udział w jej obiegu; nad „geografią i socjografią książki rękopiśmiennej”⁴; nad kosztami i warunkami technicznymi jej wytwarzania, w tym organizacją i działalnością skrytoriów; nad bibliotekami różnych typów, sposobami ich organizacji, pomnażania, opracowania i udostępniania ksiąg; nad pochodzeniem manuskryptów w zbiorach bibliotecznych i prywatnych oraz ich znaczeniem jako świadectwa czytelnictwa; nad tematyką

¹ E. Potkowski, *W sprawie edycji źródeł do historii książki polskiej*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1985, t. 7-8: *Badania źródłowe*, s. 40-41.

² Tamże, s. 41.

³ E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 360-361. Należy tutaj podkreślić, że odpowiedź na postulaty formułowane od lat przez E. Potkowskiego są takie projekty, jak: kierowany przez Marka Derwicha „Kasaty.pl”, zob. *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*, [online] <http://www.kasaty.pl/home/>, [dostęp 19.09.2017]; kierowany przez Jacka Soszyńskiego „Manuscripta.pl”, [online] http://manuscripta.pl/?page_id=9, [dostęp 19.09.2017]. Zob. też J. Kaliszuk, «*Codices deperditi*». *Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*. T. 1-3, Wrocław 2016. *Dziedzictwo Kulturowe po Skasowanych Klasztorach*, red. M. Derwich, 8/1-3. Publikacja zawiera informacje na temat rękopisów średniowiecznych spalonych przez Niemców w 1944 r. w podziemiach gmachu Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie.

⁴ E. Potkowski, *W kręgu średniowiecznej książki. Książka rękopiśmienna jako obiekt badań bibliologii historycznej*, [w:] *Bibliologia i informatologia*, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 44-45.

zbiorów i funkcjami książki w średniowieczu, w tym nad rolą piśmienności sakralnej i pragmatycznej; wreszcie nad znaczeniem tekstów w procesach komunikacji oraz nad konsekwencjami pojawienia się druków w polskich księgozbiorach⁵.

Pełnego obrazu kultury książki w polskim średniowieczu nie uzyskamy bez studiów nad polonikami w zbiorach obcych. O nich właśnie traktuje tekst przygotowany przez E. Potkowskiego do niniejszego tomu.

Edward Potkowski

Warszawa

Średniowieczne polonika rękopiśmienne w zbiorach obcych

Rozpocznę moje uwagi od trzech egzemplarzy średniowiecznej książki rękopiśmiennej, które znajdują się lub czasowo znajdowały się w zbiorach obcych, a mają duże znaczenie dla poznania kultury średniowiecznej Polski.

Pierwszy przykład: **Kodeks Mikołaja Suleda** z pierwszej połowy XV w. Odszukałem go w Bibliotece Narodowej w Neapolu⁶. Kodeks został napisany przez Mikołaja, syna mieszczanina z Warki, w szkole kolegiackiej w Łowiczu. Podstawowym tekstem tej księgi jest wprowadzenie do filozofii przyrody Arystotelesa. Dzieło to przypisywane było Albertowi Wielkiemu, w rzeczywistości napisane zostało przez Alberta de Orlamünde, popularnego w późnym średniowieczu autora⁷. W łowickiej szkole kolegiackiej wykładał to dzieło magister sztuk wyzwolonych Maciej z Orłowa⁸. M. Suleda po ukończeniu łowickiej szkoły zrezygnował z kariery kościelnej. Pracował we władzach miejskich Warki, a później jako świecki zarządca dóbr kościelnych. Niepotrzebny mu manuskrypt z tekstami przydatnymi duchownemu ofiarował Janowi Kapistranowi, sławnemu wówczas kaznodziei włoskiemu, który w połowie XV w. wędrował po Europie Środkowej – był też w Krakowie i Wrocławiu – nawołując do krucjaty antytyureckiej⁹. Razem z księgami J. Kapistrana łowicki Kodeks M. Suleda trafił do Neapolu.

⁵ E. Potkowski, *Wielki przełom w dziejach komunikacji społecznej u progu epoki nowożytnej: rękopis, książka ksylograficzna, druk*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Koskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. M. Dygo i in., Pułtusk 2009, s. 69-80.

⁶ Napoli, Biblioteca Nazionale, cod. V.H. 69, ff. 278.

⁷ (Pseudo) Alberus Magnus *Philosophia pauperum sive Isagoge in libros naturales Aristotelis*, fr. Alberti de Orlamünde – zob. C. Cenci, *Manoscritti francescani della Biblioteca nazionale di Napoli*. T. 1, Quaracchi-Florentiae 1971. *Spicilegium Bonaventurianum*, 7, s. 239-241.

⁸ Zob. m.in. M.M. Grzybowski, *Prekursorzy łowickiej uczelni*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2000, nr 1-2, s. 135-136.

⁹ Zob. m.in. M. Maciszewska, *Klasztor bernardyński w społeczeństwie polskim 1453-1530*, Warszawa 2001, s. 17-18.

Warto tu wspomnieć, że M. Suleda znany jest również jako kopista innej jeszcze księgi – zbioru praw polskich i mazowieckich tłumaczonych na język polski¹⁰. Księgę tę napisał M. Suleda starannym, gotyckim pismem książkowym w połowie XV w., w czasie gdy był pisarzem miejskim i burmistrzem Warki¹¹.

Łowicki kodeks M. Suleda jest cennym źródłem do poznania kultury Mazowsza w późnym średniowieczu. Świadczy o wysokim poziomie łowickiej szkoły kolegiackiej, w której wykładano elementy filozofii. Jest ponadto dowodem rozpowszechnienia piśmienności – użytkowania pisma wśród mieszczan na Mazowszu w późnym średniowieczu¹².

Przykład drugi: **Kodeks Matyldy** albo „Księga obrzędów Mieszka II”¹³. Manuskrypt pochodzi z początku XI w. Powstał w jednym z przodujących klasztorów południowo-zachodnich, prawdopodobnie w Sankt Gallen, wiodącym wówczas skryptorium i ośrodku studiów teologicznych. Po koronacji Mieszka II (1025) kodeks ofiarowała królowi Polski księżna Matylda Lotaryńska, spokrewniona z domem królewsko-cesarskim Niemiec. Kodeks Matyldy znajdował się na dworze piastowskim, jako materialny znak wysokich koneksji politycznych Piastów z niemieckimi elitami politycznymi. Księga ta zawiera wyjaśnienia obrzędów liturgicznych, których znajomość potrzebna była królowi jako zastępcy Boga na ziemi. Ponadto znajduje się tutaj list dedykacyjny (*Epistola Mathildis Suevae*) Matyldy oraz była też jeszcze znana z późniejszych odrysowań miniatura dedykacyjna¹⁴.

Fot. 1. Miniatura dedykacyjna z Kodeksu Matyldy w: E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*. T. 1, Poznań 1842, [1] k. tabl. (kolor.). Źródło i zdjęcie: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, [online] <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/81440?tab=1> [dostęp 12.09.2017]

¹⁰ A. Dzieciot, *Kodeks Świętosławów*, [w:] *Dziedzictwo Piastów mazowieckich. Wystawa w Zamku Królewskim w Warszawie - Muzeum, 28 października - 4 grudnia 2016 r.*, [red. nauk. katalogu R. Mroczek, P. Mrozowski], Warszawa 2016, s. 71. Zob. też *Tłumaczenia polskie statutów ziemskich. Kodeks Świętosławów*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1895, s. 221-334.

¹¹ A. Birkenmajer, *Burmistrz warecki z połowy XV wieku – kopistą i właścicielem książki*, „Przegląd Biblioteczny” 1938, z. 1, s. 17.

¹² E. Potkowski, *Książka w mieście polskim XV w.*, [w:] *Czas - Przestrzeń - Praca w dawnym miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. nauk. A. Wyrobisz, M. Tymowski, współpr. W. Fałkowski, Z. Morawski, Warszawa 1991, s. 272. Zob. też m.in. A. Bartoszewicz, *Piśmiennosc mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.

¹³ Zob. *Kodeks Matyldy. Księga obrzędów z kartami dedykacyjnymi = Codex Mathildis. Liber officiorum cum foliis dedicationis*, oprac. i edycja B. Kürbis z zespołem B. Bolz, B. Nadolski, D. Zydorek, Kraków 2000. Monumenta Sacra Polonorum, t. I.

¹⁴ Na ten temat zob. m.in. J. Pietrusiński, *Epistola Mathildis Suevae : o zaginionej miniaturze*, „Studia Źródłoznawcze : Commentationes” 1981, t. 26, s. 53-72.

Są to dwa elementy księgi ważne do poznania kultury religijnej i świadomości politycznej dworu pierwszych Piastów. Zaginiona dziś miniatura dedykacyjna przedstawia siedzącego na tronie Mieszka II, któremu wręcza księgę księżna Matylda, trzymając ją przez kraj swej szaty. Jest to wyraźny i czytelny znak szacunku dla księgi świętej, dla przedmiotu sakralnego. Mieszko przedstawiony jest z insygniami władzy królewskiej, a korona na jego głowie ma kształt korony cesarskiej. Cały schemat ikonograficzny tej miniatury powtarza ustalone w ówczesnym malarstwie książkowym sceny dedykacyjne, stosowane zwykle w przypadku cesarzy karolińskich albo królów i cesarzy niemieckich. Tutaj ten schemat ikonograficzny zastosowany został do przedstawienia wizerunku władcy polskiego. Historyk sztuki Michał Walicki napisał, że było to „wprowadzenie przedstawicieli dynastii piastowskiej w krąg wyobrażeń monarszych Karolingów i Ottonów”¹⁵. Kodeks Matyldy zatem, w swej warstwie tekstowej i w miniaturze dedykacyjnej, nasycony był treściami religijnymi i politycznymi. Był swoistym atrybutem i symbolem władzy monarchy chrześcijańskiego. Słusznie więc Aleksander Gieysztor zaliczył go do tych najstarszych ksiąg w Polsce, które nazwał „kodeksami insygnialnymi” pierwszych Piastów. Był bowiem częścią ich „dokumentacji insygnialnej”¹⁶.

Po śmierci Mieszka II (1034) oraz wybuchu i walk wewnętrznych w Polsce Ryczeza, żona Mieszka, wyjechała z Polski do Niemiec, zabierając z sobą Kodeks Matyldy. Dalsze losy tej księgi są mało znane. Wiadomo z notatki własnościowej, że w XVIII w. znajdował się w klasztorze cysterskim Neuzelle (Nova Cella) na Dolnych Łużycach. Po kasacie klasztoru w początkach XIX w. dostał się do katolickiego kościoła św. Jadwigi w Berlinie. Odkrył go ponownie badacz niemiecki Filip Antoni Dethier, który w opublikowanej dysertacji doktorskiej *Epistola inedita Mathildis Suevae...* (Berlin 1842)¹⁷ zamieścił list dedykacyjny Matyldy i akwarelową kopię miniatury dedykacyjnej. Jednocześnie Edward Raczyński w swoich *Wspomnieniach Wielkopolski...* (Poznań 1842) opublikował list dedykacyjny i drugą kopię miniatury dedykacyjnej¹⁸. Odtąd oba te elementy Kodeksu Matyldy stały się znane historykom polskim.

Kiedy jednak August Bielowski przygotowywał we Lwowie wydanie serii źródeł do dziejów średniowiecznej Polski (Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski) nie znalazł już Kodeksu Matyldy w Berlinie. Rękopis zaginął ponownie. Odnalazł się dopiero w latach 60. ubiegłego wieku w zbiorach biblioteki miejskiej (dziś uniwersyteckiej i krajowej – Universitäts- und Landesbibliothek) w Düsseldorfie przy sporządzaniu dokładnego katalogu rękopisów tej ksiąźnicy. Jest tam do dzisiaj¹⁹. Tak więc

¹⁵ *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. T. 1, cz. 1, pod red. M. Walickiego, Warszawa [1971], s. 257.

¹⁶ A. Gieysztor, *Rękopisy insygnialne monarchii polskiej w XI wieku*, [w:] *Codex Aureus Gnesnensis. Commentarii*, napisał T. Dobrzeński, Warszawa 1988, s.7-9.

¹⁷ P.A. Dethier, *Epistola inedita Mathildis Suevae, sororis Gislae imperatricis et aviae Mathildis Toscanae, data anno 1027 aut 1028 ad Misegonem II., Poloniae regem, (prae-fationis loco codicem liturgicum Carolino-Alcuineum) et commentarius critico-historico-exegiticus in eam epistolam, sive Vindiciae quatuor primorum Poloniae Latino-Christianae regum...*, Berolini 1842.

¹⁸ E. Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*. T. 1, Poznań 1842, [1] k. tabl. (kolor.).

¹⁹ Universitäts- und Landesbibliothek, sygn. C 91. Zob. B. Kürbis, *Die Epistola Mathildis Suevae an Mieszko II. in neuer Sicht. Ein Forschungsbericht*. Mit einem Anhang von E. Freise - M. Weidner, *Auf der Suche nach der verschollenen Widmungsminiatur des Cod. C 91 der Düsseldorfer Universitätsbibliothek*, „Frühmittelalterliche Studien” 1989, Bd. 23, s. 318-343.

cenny zabytek polskiej kultury religijnej i politycznej znajduje się w zbiorach obcych, poza krajem.

Przykład trzeci: **Psałterz Floriański**. Księga ta powstała dla królowej Jadwigi i jej dworu, gdzie – jak wiadomo – odmawiano wspólnie modlitwy i czytano teksty religijne. O przeznaczeniu Psałterza dla Jadwigi świadczą herby królowej i jej pobożna dewiza w formie graficznej, umieszczona na szerokich marginesach tej księgi. Psałterz jednak nie dotarł do rąk królowej. Po jej śmierci (1399) został przewieziony do Krakowa przez kanoników regularnych. Dalsze jego losy toczyły się już poza krajem. Ponownie odkrył Psałterz królowej Jadwigi Józef Chmiel, bibliotekarz klasztoru kanoników regularnych św. Floriana w Linzu (Dolna Austria), gdzie kodeks od 1564 r. był przechowywany. Do publicznej wiadomości podał odkrycie Jerzy Samuel Bandkie w specjalnej publikacji, wydanej w 1827 r. w Krakowie²⁰. Od tego czasu Psałterz budził żywe zainteresowanie badaczy, szczególnie slawistów, jako bezcenny, jeden z najstarszych zabytków języka polskiego. Rząd polski, doceniając wartość rękopisu, zakupił go w 1931 r. Odtąd znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie²¹.

Oto trzy przykłady spośród wielu innych, które ukazują wartość średniowiecznej książki rękopiśmiennej dla dziejów kultury polskiej. Istnieje zatem pilna potrzeba systematycznego przeglądania katalogów bibliotecznych i utworzenia centralnego katalogu tych obiektów. Jest to konieczne zadanie do wykonania, by poznać lepiej dzieje kultury polskiej wieków średnich.

Streszczenie

Zmarły 31 VII 2017 r. Edward Potkowski przywiązywał szczególną wagę do rejestracji i możliwie szczegółowego opisu rękopisów – powstałych w Polsce, spisanych przez Polaków za granicą, sporządzonych dla polskiego odbiorcy, bądź znajdujących się na terytorium Polski – zarówno przechowywanych w zbiorach polskich, jak i zagranicznych. Często wyrażał przekonanie, że nie uzyskamy pełnego obrazu kultury książki w polskim średniowieczu bez studiów nad kodeksami, które znajdują się lub czasowo znajdowały się w zbiorach obcych. O nich właśnie traktuje tekst przygotowany przez E. Potkowskiego do niniejszego tomu. Omawia w nim przykłady trzech ksiąg: odnaleziony przez siebie w Neapolu Kodeks Mikołaja Suleda oraz Kodeks Matyldy i Psałterz Floriański, których skomplikowane dzieje dowodzą konieczności utworzenia centralnego katalogu rękopisów średniowiecznych związanych z Polską, w celu rozwoju dalszych studiów nad rodzimą kulturą wieków średnich.

Słowa kluczowe: Kodeks Mikołaja Suleda – Kodeks Matyldy – Psałterz Floriański – kodeksy średniowieczne – polonika.

²⁰ J.S. Bandtkie, *Wiadomość o najstarszym może psalterzu polskim w bibliotece WW. Kanoników Laterańskich w klasztorze s. Floriana niedaleko miasta Lintz w Wyższej Austrii*, Kraków 1827. Zob. też m.in. L. Bernacki, *Geneza i historia Psałterza Floriańskiego*, Lwów 1927; M. Gębarowicz, *Psałterz floriański i jego geneza*, Wrocław 1965.

²¹ Sygn. BN 8002 III, zob. *Psałterz floriański : lacińsko-polsko-niemiecki rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie*, wyd. R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica, staraniem i pod red. L. Bernackiego, Lwów 1939.

Summary

The *Polonica* medieval manuscripts in foreign collections

Prof. Edward Potkowski, died on July 31st 2017, paid particular attention to registration and detailed documentation of the manuscripts - created in Poland, written by the Poles abroad, for the Polish readers, or being held within the territory of Poland - both in Polish and foreign collections. He used to say, that we would not develop a complete image of the book culture of medieval ages in Poland without studies on the books permanently or temporarily stored in foreign institutions. This is also the topic of E. Potkowski's text offered within this volume. He discusses examples of three books: the Mikołaj Suled's Codex he found himself in Naples (Italy), the Mathilda's Codex, and the Sankt Florian Psalter. Their complicated history proves the need of developing a central catalogue of medieval manuscripts related to Poland, for further studies on the Polish medieval culture.

Key words: Mikołaj Suled's Codex – Mathilda's Codex – Sankt Florian Psalter – medieval codexes – *Polonica*.